

מבוא: שינוי והמשכיות בהווייתם של האזרחים הערבים בישראל - תמונת מצב

עאדל מנאע

הקדמה

סיפורם של האזרחים הערבים בישראל הוא כמעט בן שישים שנה, כשנותיה של המדינה, שהוקמה בזמן מלחמת 1948 בתור מדינתו של העם היהודי. משהסתיימו מעשי הלחימה ונחתמו באביב 1949 הסכמי שביתת הנשק עם כל מדינות ערב השכנות, התברר שאסון גדול (נַפְּהָה) פקד את הפלסטינים. הם הפסידו את מולדתם, ויותר ממחציתם (כ-700,000-750,000) הפכו לפליטים ואיבדו גם את בתיהם ואת אדמותיהם.¹ רק כ-156,000 מהפלסטינים שהתגוררו בשטח שקמה בו מדינת ישראל שרדו בתוך גבולות הקו הירוק והפכו רשמית לאזרחיה. אוכלוסיית ישראל מנתה אז כמיליון נפש, והערבים בארץ הפכו מרוב למיעוט שולי, ולא רק מבחינה דמוגרפית. הערבים בישראל נותקו פיזית, פוליטית ותרבותית הן מאחיהם הפלסטינים ומהעולם הערבי הסובב והן מהרוב היהודי – נתק שנמשך כשני עשורים. מלחמת 1948 ותוצאותיה הן חוויית היסוד הטראומטית שהשלכותיה משפיעות על חייהם במדינה עד עצם היום הזה.

בראשית 2008 מנתה האוכלוסייה הערבית בישראל (כלי התושבים הערבים של מזרח ירושלים) יותר מ-1,200,000 נפש, מתוך כ-7,000,000 אזרחי המדינה (כ-16%).² מאז 1948 ועד היום התחוללו בחייהם של האזרחים הערבים בישראל תמורות רבות, דמוגרפיות ואחרות. תמורות אלו שינו את פניה של החברה הערבית בארץ כששת העשורים האחרונים ונסכו במנהיגיה ביטחון עצמי ועוצמה סוציו-פוליטית. אך לצד התמורות, שבקצתן ידובר להלן, חשוב להזכיר גם הרבה מן ההמשכיות הניכרת במציאות של חיי האוכלוסייה הערבית בארץ, כפי שהתגבשה בשנים 1948-1958, הן השנים המכוננות תחת הממשל הצבאי.³ גם לאחר ההקלות בממשל הצבאי בשנת 1959 וביטולו בדצמבר 1966 לא חל שינוי מהותי

1. היום, בניגוד לעבר, שוררת בין חוקרים ישראלים ופלסטינים הסכמה רחבה באשר למספר הפליטים הערבים שנעקרו מבתיהם בעקבות מלחמת 1948. דוגמה להסכמה כזאת משני עברי המתרס ראו Khalidi 2006; Morris 2004.
2. עדכון של מספר האזרחים הערבים בישראל על פי פרסומי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (להלן הלמ"ס) לשנת 2006.
3. בשנים הראשונות שלאחר 1948 התקבע מעמדה הנחות של האוכלוסייה הערבית בישראל באמצעות שורה של חוקים מפלים ובאמצעות מדיניות ממשלתית של הפקעת קרקעות, מניעת חזרתם של הנפקדים הנוכחים לבתיהם וליישוביהם והגבלת תנועתם וזכויותיהם הבסיסיות של האזרחים הערבים – והכול בצלו של הממשל הצבאי, שהרבה להשתמש בתקנות המנדטוריות לשעת חירום משנת 1945.

ביחס של המדינה היהודית ומוסדותיה אל האוכלוסייה הערבית, והבידול שלה, חוסר הפיתוח בה והשליטה בה נעשו באמצעים אחרים.⁴ ספר זה, השני בסדרת ספרי החברה הערבית בישראל, יעסוק במציאות חייה של האוכלוסייה הערבית בישראל כפי שהתגבשה בתוך גבולות הקו הירוק באותן שנים, וכפי שכבר הוגדרה בספר החברה הערבית בישראל (1) (חידר 2005).

מלחמת יוני 1967 ומדיניות ההתנחלות היהודית בשטחים שנכבשו אז שבו ופתחו את שאלת גבולות המדינה וגבולות האזרחות הישראלית. בשנים האחרונות, לאחר כארבעים שנה של שליטה ישראלית בגדה המערבית וברצועת עזה, נעשים ניסיונות להגדיר מחדש את גבולותיה של ישראל ואת יחסיה עם הפלסטינים. פירוק ההתנחלויות ברצועת עזה; הגבול שנסוגה אליו ישראל נסיגה חד-צדדית בקיץ 2005; התוכניות לנסיגות דומות משטחים בגדה המערבית – כל אלה הם ביטוי מובהק לאותם ניסיונות. כמו כן ישראל בונה בשנים האחרונות התנחלויות, חומות וגדרות הפרדה בגדה המערבית ובשכונותיה של מזרח ירושלים ומחליטה אילו שטחים יסופחו בפועל לישראל ואילו שטחים יישארו מאחורי חומות וגדרות ההפרדה.⁵

מדיניות ישראלית זו, הננקטת בלי הסכמה עם הפלסטינים, יצרה ועודדה בשנים האחרונות שיח של היפרדות גם מחלקים של האוכלוסייה הערבית באזור המשולש הנושק לגבולות הגדה המערבית. תוכניות להתוויית הגבול בצורה שיישובים ערביים במשולש יוצאו אל מחוץ לגבולות המדינה ושיח ציבורי בעניין זה שיזמו פוליטיקאים, חוקרים ועיתונאים יהודים, הגבירו את החרדות של האוכלוסייה הערבית, אשר מרגישה שוב את האיום המרחף מעל עצם קיומה במדינה ועל הלגיטימיות של אזרחותה.

ספר זה, כמו קודמו שפורסם לפני כשלוש שנים, נותן תמונה של מציאות חייהם של האזרחים הערבים בישראל בשנים האחרונות. הדברים אמורים בייחוד בחלק הראשון, שהוא בעיקרו כמותי-סטטיסטי, נתוניו ברובם הגדול הם משנת 2004 וקצתם משנת 2003. המאמרים בחלקו השני של הספר מרחיבים את היריעה בנושא. הנתונים המובאים לפני הקורא בטבלאות רבות ובטקסטים קצרים מבקשים לשחרר את הדיון הציבורי מהכללות סטריאוטיפיות בנוגע לחברה הערבית בישראל. נתונים אלו מציגים את פניה המגוונות של החברה הערבית, את השינויים שחלו בה ואת התקדמותה בהשוואה לעבר. בה בעת נתונים אלו מצביעים גם על מצוקה בתחומים רבים ועל פערים גדולים בין המיעוט הערבי לרוב היהודי – פערים שאינם נסגרים גם בשנים האחרונות, ובתחומים חברתיים-כלכליים אף הולכים ומעמיקים. השוואת המציאות העכשווית הנשקפת מנתוני הספר נעשית בעיקר לעומת המציאות שהוצגה בספר החברה הערבית בישראל (1), שהתבסס על נתוני שנת 2001 (שם).

4. לדיון נרחב במדיניות הפיקוח על האוכלוסייה הערבית והשליטה בה בשנות הממשל הצבאי ואחריהן ראו לוטטיק 1985.

5. נוסף על תושבי ירושלים הפלסטינים שנפגעו מהקמת החומות החוצות את שכונותיהם ואת בתיהם, הנפגעים העיקריים בקרב הערבים אזרחי ישראל הם תושבי המשולש, אשר מאז יוני 1967 התרגלו לגבול פתוח עם אחיהם שמעבר לקו הירוק ובאחרונה, עם הקמת הגדרות והחומות ליד בתיהם ויישוביהם, נותקו שוב מקשר חופשי עם הפלסטינים בגדה המערבית.

תמונת מצב: הישגים מועטים ומצוקה רבה ומתמשכת

החומרים שבספר זה, על שני חלקיו, בוחנים את מציאות חייהם של האזרחים הערבים ומצביעים גם על הישגים בתחומים אחדים כמו חינוך, בריאות ורמת חיים.⁶ ואולם צללים רבים של מצוקה קשה ומתמשכת של האוכלוסייה הערבית מעיבים בתמונה הכוללת על נקודות האור המעטות. מובן מאליו שלא החברה היהודית ולא החברה הערבית אינן עשויות מקשה אחת, ופערים משמעותיים ניכרים גם בין קבוצות שונות בתוך כל אחת מהן. הנתונים על החברה הערבית בישראל מצביעים לדוגמה על פערים והבדלים גדולים בין האוכלוסייה הערבית בנגב לעומת האוכלוסייה הערבית בצפון. כמו כן ניכרים פערים גדולים של השכלה ושל מעמד חברתי-כלכלי בין הנוצרים לבין המוסלמים והדרוזים.⁷ אמנם הבחנות פנים-קהילתיות אלו הן חשובות כשלעצמן וראויות לעיון ולדיון מעמיקים יותר להבנת כל משמעויותיהן, אבל מבוא זה יתמקד בצירור תמונת המציאות של החברה הערבית בישראל מתוך השוואה לחברה היהודית.

האוכלוסייה הערבית סובלת מתתייצוג כמעט בכל מדדי ההישגים, הפיתוח והרווחה, ומייצוג יתר בכל מדדי העוני, המצוקה ותת-הפיתוח.⁸ התמונה המצטיירת היא תמונה קשה של מצוקה חברתית-כלכלית רב-מדמית, אשר אינה זוכה לתשומת לב ממשלתית ואף לא לתשומת לב ציבורית-תקשורתית מספקת. חשוב לציין שוועדת אור לחקירת הגורמים לאירועי אוקטובר 2000 נכנסה לעובי הקורה ובחנה לעומק את גורמי התסיסה של האוכלוסייה הערבית. הוועדה קבעה במסקנותיה כי "המדינה ומוסדותיה כשלו במימוש ערך השוויון בין האזרחים הערבים והיהודים במשך שנים רבות". יתרה מזו, הוועדה קבעה גם "שמחובתה של המדינה להעמיד בראש סדר העדיפויות את תיקון המצב, כלומר נקיטת צעדים מעשיים של השוואת זכויותיהם של האזרחים הערבים" (ועדת אור 2003, 762, 766-767).⁹ לחברים בוועדת החקירה המכובדת היה ברור שהמבחן האמתי של שינוי בהתייחסות לאוכלוסייה הערבית, לזכויותיה ולצרכיה יהיה מבחן העשייה והתוצאה. במבחן

6. לדוגמה, מספר האקדמאים הערבים, מספר הסטודנטים הערבים ומספר הבוגרים הערבים ממוסדות ההשכלה הגבוהה. דוגמאות אחרות מתחומי החינוך והבריאות אפשר למצוא בפרקים הרלוונטיים בספר זה.
7. במחקרים מעטים שבחנו את הישגי האוכלוסייה הערבית הנוצרית בישראל בהשוואה להישגי המוסלמים והדרוזים ניתנה להבדלים פרשנות תרבותית ודתית. ואולם בחינה מעמיקה של הנושא מובילה למסקנה שהסברים משכנעים הרבה יותר להבדלים ימצאו במעמד החברתי-כלכלי של האוכלוסייה הנוצרית, בעובדה שרובה עירונית ובפערי השכלה ומודרניזציה היסטוריים. בכפר ג'ש (גוש חלב), המוביל בהישגי ההשכלה של תושביו וברמת החיים שלו, אין כמעט הבדל בין הישגי המוסלמים והנוצרים המתגוררים בו, למרות היתרון שהיה לנוצרים אחרי 1948.
8. המצוקה החברתית-כלכלית של האוכלוסייה הערבית ניכרת גם ברמת התוצר המקומי הגולמי לנפש של האזרחים הערבים, שהוא רק כשליש מזה של היהודים (הארץ 2007), וגם במעמדם של היישובים הערביים, שנמנים ברובם עם האשכולות הנמוכים של כלל היישובים בישראל.
9. עם זאת, עמותת סיכוי, שבדקה את מדיניות הממשלה בשנים 2004-2005, שנתיים לאחר פרסום דוח הוועדה, מצאה שינויים מעטים בלבד במדיניות המשלה כלפי האזרחים הערבים (עמותת סיכוי 2005).

זה קשה להצביע על הישגים משמעותיים בארבע השנים האחרונות. ממשלת ישראל קיבלה רשמית את המלצותיה של ועדת אור והבטיחה ליישמן. ואולם במבחן התוצאה התברר שיש פער גדול מאוד בין הבטחות למעשים – גם כשמדובר בהמלצות של ועדת חקירה ממלכתית לאירועים אשר לזמן מה זעזעו רבים בישראל. התוצאות של חוסר המעש הזה ניכרות בחוסר האמון ההולך וגובר של האוכלוסייה הערבית במוסדות המדינה, בתסכול, בניכור ובהסתגרות אתנית-לאומית.¹⁰ המצוקות והרגשות הקשים הפכו לרכיב מבני במציאות חייה של האוכלוסייה הערבית והם מאיימים על מרקם היחסים בין יהודים לערבים במדינה. הדרך שבה קברה הממשלה את המסקנות וההמלצות החשובות של ועדת אור היא דוגמה מדאיגה למקום שהאזרחים הערבים ובעיותיהם תופסים בסדר היום הממשלתי והציבורי.

הערבים בישראל הם שרידי החברה הפלסטינית הילידית שנשארו בגבולות הקו הירוק של מדינת ישראל אחרי האירועים של מלחמת 1948 וספיחיה. מאז קום המדינה ועד היום מדינת ישראל רואה באזרחיה הערבים גיס חמישי שיש לשלוט בו ולהצר את צעדיו, לצמצם את מרחב המחיה שלו ולהגביל את התפתחותו. בתור שרידיהם של הילידים הפלסטינים, האזרחים הערבים בישראל הזכירו לקברניטי המדינה שתהליך ייחוד המרחב, הדמוגרפיה והתרבות של הארץ עדיין לא הושלם. לכן גויסו מוסדות המדינה, ואתם קרן קיימת לישראל, הסוכנות היהודית והגופים המיישבים, כדי להשתלט על המעט שנותר מהקרקעות, המים ושאר אוצרות הטבע שבידי האזרחים הערבים ולהלאימם לטובת הרוב היהודי. רוב המלאכה נעשתה בעשור הראשון של המדינה, בצלו הכבד של הממשל הצבאי, אך היא נמשכת עד עצם הימים האלה, בעיקר בנגב, במדיניות אי-ההכרה בעשרות יישובים בדווים. ניסיונות המדינה הנמשכים לרכז את הבדווים בכמה עיירות כדי להשתלט על אדמותיהם הם הביטוי הבוטה ביותר של אותה מדיניות ישנה של ייחוד המרחב.

לאזרחים הערבים בישראל הוענקה אזרחות פורמלית המספקת להם הגנה מסוימת על מקצת זכויותיהם, לרבות הזכות לבחור ולהיבחר לכנסת. ואולם במשך עשרות שנים אפילו זכות בסיסית זו לא מומשה במלואה, כאשר נמנעה מהם האפשרות להקים מפלגות ערביות, ובאמצעות מניפולציות שונות הוענקו קולותיהם למפלגות ציוניות. גם היום המפלגות הערביות ונציגיהן הם מיעוט כרוני שאין לו דריסת רגל לא בממשלה ולא במרכזי קבלת ההחלטות. יתרה מזו, לציבור הערבי בכללותו אין אלא ייצוג זניח ביותר בפקידות הגבוהה ובמשרדי הממשלה האמונים על התכנון ועל ביצוע המדיניות של מקבלי ההחלטות. הדה-לגיטימציה של המפלגות הערביות ונציגיהן בכנסת מדירה בפועל את האזרחים הערבים מהמשחק הפוליטי, והשתתפותם בו הופכת להשתתפות פורמלית ולא מהותית. על רקע מציאות זו, אין זה מפתיע שהקולות הערביים הקוראים להחרים את הבחירות לכנסת הולכים וגוברים בשנים האחרונות ונופלים על אוזניים קשובות יותר בציבור הבוחרים הערבים, שכן אם אין השפעה, מה הטעם בהצבעה?

10. על הניכור בין יהודים לערבים ועל ההסתגרות ההדדית לאחר אירועי אוקטובר 2000 נכתב רבות בעיתונות, בסקרים ובדוחות למיניהם. הדבר בלט גם בחיי היומיום של הפרט וגם ברמת שיתוף הפעולה בין ארגוני החברה האזרחית, מפלגות וארגונים ייצוגיים אחרים.

הערבים אינם שוליים רק בפוליטיקה, אלא גם בכלכלה, בחברה, בתקשורת, בתרבות, וכמעט בכל תחומי החיים, בגלל המדיניות והתפיסות הרואות בטובת הכלל בישראל טוב יהודי-ציוני בלבד. הזכויות והשירותים הבסיסיים שמקבלים אזרחים ערבים נתפסים כחסר, ולא כזכויות אזרח מעוגנות בחוק שאסור לפגוע בהן. יתרה מזו, גם כאשר הפגיעה בזכויות האזרחים הערבים ויישוביהם מגיעה לתודעת הרוב ולדיון ציבורי, לא ניכרת בדעת הקהל היהודי התעניינות גדולה. שישים שנה לאחר קום המדינה עדיין רואים באזרחיה הערבים דיירי משנה זמניים, ולא בעלי בית שווי זכויות בבית משותף; והממשלה, באמצעות תיקון לחוק האזרחות, מגבילה את כניסתם של בני זוג פלסטינים וערבים אחרים לישראל. מדיניות זו הננקטת בשנים האחרונות כופה על בני זוג כאלה לעזוב את ישראל כדי לשמור על התא המשפחתי שהקימו.

כבר חמש שנים ויותר נמנעת מערבים תושבי השטחים הכבושים ואזרחי מדינות שכנות אחרות, שהם בני זוג של ערבים אזרחי ישראל, האפשרות לקבל מעמד של תושב או של אזרח במדינה. חידוש זה של מניעת איחוד משפחות החל בתור מדיניות של שר הפנים, לאחר מכן היה להחלטת ממשלה, ומאז 2003 הוא מעוגן בחוק בהוראת שעה שתוקפה מוארך שוב ושוב. עיקר הנפגעים ממדיניות זו הם אזרחים ערבים הנשואים לבני זוג פלסטינים מהשטחים. במאי 2006 דחה בית המשפט העליון, ברוב של שישה שופטים לעומת חמישה, את העתירה שהוגשה נגד החוק, אף כי רוב שופטי ההרכב קבעו כי החוק פוגע קשות בזכויותיהם החוקתיות של אזרחים ישראלים לחיי משפחה ולשוויון וקראו לממשלה ולכנסת להימנע מהארכת תוקפו. למרות זאת הוארך תוקפה של הוראת השעה שלוש פעמים מאז, בפעם האחרונה עד סוף יולי 2008 (האגודה לזכויות האזרח בישראל 2007, 39-40). מקרה זה אינו המקרה היחיד שהממשלה נוקטת בו מדיניות המנוגדת לדעתו של בית המשפט העליון, אשר האזרחים הערבים פונים אליו בבקשת סעד משפטי, הוגנות וצדק.

חוקרים של חברות שסועות על בסיס אתני-לאומי סבורים שלאורך זמן אי-סגירתם של פערים חברתיים-כלכליים בין רוב דומיננטי למיעוט נשלט טומנת בחובה סכנה ליציבותה של החברה. מציאות של קיפוח המיעוט לאורך זמן מייצרת ומחזקת תפיסות של עליונות ויהירות בקרב הרוב השולט ורגשות של תסכול ומרירות בקרב המיעוט הנשלט (Lijphart 1980; 1999). נוסף על הממצאים המובאים בספר זה, סקרים ומדדים שונים הנסמכים על נתונים רשמיים חוזרים ומאשרים את המשך קיומם של פערים גדולים בין יהודים לערבים בישראל ואף מצביעים על העמקתם בשנים האחרונות. עוד חשוב לציין כי גם לאחר כשישים שנות קיום, עדיין בולטת מאוד במדינה ההפרדה בין שתי הקבוצות הלאומיות, וההפרדה באה לידי ביטוי בשיכון, בחינוך, בתעסוקה ובתחומים אחרים. חומות הבידול שנבנו בימי הממשל הצבאי נעלמו לכאורה, אך תכנון המרחב, הכלכלה, השיכון ומוסדות החברה והתרבות בישראל משמרים את ההפרדה בין שתי הקבוצות הלאומיות.

האוכלוסייה הערבית, הנפגעת מהמשכה של מדיניות הבידול והשליטה, מנסה לפרוץ את חומות המצור. בני הדור השני והשלישי של הערבים בישראל, ובייחוד המשכילים שבהם, הם דו-לשוניים ודו-תרבותיים. ההשפעה של התרבות הישראלית ניכרת מאוד בצעירים הערבים, לטוב ולרע. הם מגייסים את כל כוחותיהם וכישוריהם כדי להשתלב בקבוצות העילית של החברה הישראלית. אלא שרבים מהם מגלים שתקרת הזכוכית נמוכה מאוד

וקשה לפרוץ אותה, הן פוליטית והן חברתית. גם אלה המצליחים ברמת הפרט (ויש מעטים כאלה) מגלים עד מהרה שקשה להם ליהנות מהצלחתם, בהיותם חלק מהמיעוט הערבי שיישוביו ושכונותיו סובלים מהפליה ממוסדת ברמה הלאומית והמוניציפלית.¹¹ האופציה של חיים ביישובים או בשכונות יהודיות אפשרית להלכה, אך למעשה היא קשה למימוש וכרוכה בויתורים לא קלים מצד הערבים הבוחרים בה.

ההפליה נגד הערבים בישראל נמשכת גם במישור הציבורי וגם ברמת הפרט. האזרחים הערבים שמצליחים להתגבר על כל מכשולי ההפליה ומסיימים את לימודיהם האקדמיים מצפים לתעסוקה ולתגמול ההולמים את כישוריהם. ואולם מקומות עבודה רבים נועלים את שעריהם לפני אקדמאים ערבים. במשרדי ממשלה רבים, וגם בבנק ישראל, בחברת החשמל, במקורות, בבזק, בנמלים ובשדות התעופה, כמעט אין עובדים ערבים. בשנת 2001 קבע בית המשפט העליון בפסק דין תקדימי שחובה על המדינה לנהוג העדפה מתקנת כדי לאפשר לאוכלוסייה הערבית ייצוג הולם בשירות הציבורי ובגופים מקבלי החלטות. ואולם למרות החלטה זו עשתה הממשלה מעט מאוד לתיקון המצב.¹² ואם זוהי מדיניות הממשלה והחברות הממשלתיות, מה לנו כי נליץ על חברות פרטיות שנוהגות בדרך דומה ונמנעות מלהעסיק ערבים? יתרה מזו, אי־העסקתם של ערבים אינה פוסחת גם על מוסדות אשר לכאורה עקרון השוויון הוא נר לרגליהם, ועם אלה אפשר למנות גם מוסדות להשכלה גבוהה ומכונים לקידום השלום, הדמוקרטיה והצדק החברתי.

זכויות היתר שישראל נותנת ליהודים מאז הקמתה והקיפוח של האזרחים הערבים בכל התחומים עדיין נתפסים בעיני הרוב כמימוש טובת הכלל היהודי. לא קל לפרטים ולקבוצות הנהנים מזכויות יתר לוותר עליהן בשם אידיאלים של שוויון, צדק והוגנות. האוכלוסייה הערבית בישראל גדלה והתפתחה בעשורים האחרונים, ובניה מצפים שהמדינה והחברה היהודית ינהגו בהם בכבוד ובשוויון ויאפשרו להם ליהנות מהזכויות ומההזדמנויות המתחייבות מעקרונות הדמוקרטיה וממגילת העצמאות. כשישה עשורים לאחר קום המדינה ומימוש עקרון הריבונות הגיעה השעה להוכיח שישראל מסוגלת לקיים את הבטחת הכבוד והשוויון ולהעניק לאזרחיה הערבים ייצוג הולם בכל מוסדותיה. כל דחייה במימושו של עקרון השוויון מעצימה את התסכול ואת המרירות של האוכלוסייה הערבית ומסבכת את הטיפול במצוקותיה ובבעיותיה, שהן גם בעיותיה של המדינה והחברה היהודית.

ספר החברה הערבית בישראל (2) נחלק לשני חלקים עיקריים: החלק הראשון הוא כמותי-סטטיסטי ובו שישה פרקים. שניים מהפרקים האלה הם חדשים, במובן זה שלא היו פרקים דומים להם בספר הראשון: אחד מהם עוסק בבריאות הציבור הערבי והאחר בשלטון המקומי הערבי. ארבעת הפרקים ה"ותיקים" עניינם דמוגרפיה, עבודה, רמת חיים, חינוך והשכלה גבוהה, והם מאפשרים השוואה לנתונים שבספר החברה הערבית בישראל (1)

11. לניתוח זעקתו של הדור הצעיר המשכיל של הערבים בישראל בהשוואה לדור אבותיו וסביו ראו רבינוביץ ואבו־בקר 2002, בספר שחובר על רקע אירועי אוקטובר 2000 והשלכותיהם המדיניות.

12. על מדיניות הממשלה כלפי האזרחים הערבים בכלל ולאחר דוח ועדת אור בפרט ראו דוח עמותת סיכוי לשנים 2004-2005 (עמותת סיכוי 2005) וכן הדוח האחרון לשנים 2006-2007.

באותם תחומים. נוסף על שני הפרקים החדשים שהוזכרו לעיל יש חידוש מסוים גם במקורות הנתונים. נוסף על המקור העיקרי הרשמי של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה בישראל השתמשנו כאן גם בנתונים של סקר אגודת הגליל, שמכון ון ליר בירושלים היה שותף לו (The Galilee Society 2005). נתוניו של סקר חשוב זה, שבדק 3,270 בתי אב, תורמים לגיוון מקורות הנתונים. סקרים מיוחדים וחיפוש נתונים להשלמת נתונים של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ושל מוסדות השלטון המרכזי יוסיפו להיות משימות אשר פרויקט זה של חקר החברה הערבית ישאף לקבל עליו גם בשנים הבאות.

כנגד ששת הפרקים הכמותיים-סטטיסטיים בחלקו הראשון של הספר, ישנם בחלקו השני חמישה מאמרים, המעמיקים את הדיון בחברה הערבית ומוסיפים נדבך חשוב כמעט בכל אחד מהתחומים המוזכרים בפרקים הכמותיים. ולבסוף, ראוי להדגיש שהנשים הערביות בישראל זוכות לייצוג מכובד בספר זה, אם בתורת נושא למחקר ואם בתורת חוקרות. להלן אתיחס ביתר פירוט לשני חלקי הספר, ותחילה לחלק הכמותי, הפותח בנתונים דמוגרפיים על האוכלוסייה הערבית ויישוביה.

החלק הראשון

דמוגרפיה ומרחב

הגורם העיקרי לשינויים בגודל האוכלוסייה הערבית בישראל היה ועודנו הריבוי הטבעי. הריבוי הטבעי של אוכלוסיית האזרחים הערבים בישראל מוסיף להיות גבוה בהשוואה לממוצע הריבוי הטבעי של האוכלוסייה היהודית, ובשל כך הצליחה האוכלוסייה הערבית לשמור על חלקה בכלל האוכלוסייה ואף להגדילו מעט. ואולם מגמת הירידה בפריור האשה הערבייה בהשוואה לעבר נמשכת, ובשנים האחרונות היא עומדת על כמחצית ממה שהיה בשנות השישים של המאה ה-20. לפי הנתונים הדמוגרפיים של אמצע שנת 2004 המובאים בפרק "דמוגרפיה", האוכלוסייה הערבית (בלי תושבי מזרח ירושלים והדרוזים תושבי הגולן) מונה 1,060,103 נפש.¹³

האוכלוסייה הערבית בישראל, אשר גדלה מאז קום המדינה פי שבעה ויותר, מוסיפה ברובה הגדול לחיות באותם מרחבים של היישובים הערביים בגליל, במשולש ובנגב ששרדו בנכבה. כמאה יישובים גדולים וקטנים בגליל ובמשולש עדיין מאכלסים את רוב האזרחים הערבים. לשישים שנה של ריבוי דמוגרפי עצור בתוך מרחב יישובים מצומצם יש השלכות רבות, וקצתן גלויות לעין. רבים מהיישובים שבשנות החמישים היו כפרים הפכו מאז

13. מספר זה אינו כולל כ-10,000 אזרחים ערבים, ואולי אף יותר, המתגוררים בבית צפאפא ובשכונות אחרות של ירושלים ונופו עם כלל התושבים הפלסטינים של העיר בגלל קשיים טכניים. נוסף על מחצית התושבים בכפר בית צפאפא שהיו לאזרחי ישראל מאז 1948, בארבעים השנים האחרונות השתקעו בירושלים אלפי אזרחים ערבים מהגליל, מהמשולש וממקומות אחרים. כמו כן ישנם כמה אלפי פלסטינים שביקשו וקיבלו אזרחות ישראלית מאז 1967, וגם הם אינם כלולים במספר זה של האוכלוסייה הערבית של ישראל.

לעירות פועלים צפופות אוכלוסין, ומבחינת מעמדן המוניציפלי קצתן אף מוגדרות ערים. שינוי זה הוא כמותי בעיקרו, ואינו מלווה בתכנון ובפיתוח החברתי-כלכלי, התרבותי והמוסדי המתחייב מהגידול באוכלוסייה ומהתמורות שחלו בצרכיה במשך השנים. הכפר הערבי הקטן ומוסדותיו המסורתיים נעלמו, אך ערים ערביות כמוכן החברתי-תרבותי והכלכלי לא התפתחו, בגלל מדיניות תכנון, שיכון ופיתוח שבמשך עשרות שנים ייהדה את המרחב וקיפחה את הערבים. הגידול הדמוגרפי של האוכלוסייה הערבית חל בתוך מרחב מוגדר שלא זו בלבד שאינו גדל, אלא אף הצטמצם במשך השנים בגלל מדיניות ההפקעה של קרקעות הערבים, וכך שטח השיפוט של הרשויות המקומיות הערביות אינו עולה היום על 2.5% משטחה של מדינת ישראל.¹⁴

במלחמת 1948 ואחריה רוקנו הערים הערביות (זולת נצרת) מרוב תושביהן הפלסטינים, וכך אבדו לאזרחים הערבים המרכזים העירוניים, ואתם אבדו להם מוסדות התרבות ורוכ האליטות הפוליטיות והכלכליות. האוכלוסייה הערבית בערים המכונות "מעורבות" (עכו, חיפה, יפו, לוד ורמלה) היא שולית, ושיעורה באוכלוסייה הערבית במדינה עומד על כ-8.3%¹⁵. היום יש 12 יישובים ערביים המנוהלים באמצעות עיריות ומאוכלסים בעשרות אלפי תושבים. במשולש צועדת בראש הרשימה העיר אום אל-פחם המונה יותר מ-41,000 תושבים, ואחריה טייבה ובה כ-33,000 נפש, והעירייה המאוחדת באקה אל-גרבייה-ג'ת ובה כ-30,000 תושבים.¹⁶ בגליל, נצרת עודנה העיר הערבית הגדולה ביותר, ואוכלוסייתה מונה כ-65,000 תושבים. בעקבותיה צועדת שפרעם, המונה כ-33,000 תושבים, וסח'נין, המונה כ-25,000 תושבים. ואולם "הערים החדשות" בגליל ובמשולש נבדלות מן הכפרים הערביים הגדולים שבסביבתן בעיקר במעמדן המוניציפלי. כמעט כל היישובים הערביים, גדולים כקטנים, סובלים מתת-פיתוח, ממצוקה חברתית-כלכלית מבנית וממשבר עמוק של השלטון המקומי (ראו בהרחבה מאמרו של ראסם ח'מאסי בספר זה).

בשנים האחרונות האוכלוסייה הערבית בנגב ממשיכה להוביל בשיעור הריבוי הטבעי של האוכלוסייה הערבית. לפי נתוני שנת 2004 הגיע הריבוי הטבעי שלה כמעט ל-7%, דבר המסביר גם את המשך העלייה בשיעורה בכלל האזרחים הערבים במדינה (13.2% לעומת 12% בשנת 2001). בגליל, ממוצע הריבוי הטבעי של האוכלוסייה הערבית עומד על כ-2.6% בלבד, בעיקר בגלל הריבוי הטבעי הנמוך של הנוצרים הערבים (1.7%) ושל הדרוזים (2.4%) (ראו בהרחבה לוח א' 3 והממצאים העיקריים בפרק "דמוגרפיה" בספר זה). בהרכב העדתי-הדתי של האוכלוסייה הערבית התוצאה של פערי הריבוי הטבעי היא המשך הירידה בחלקם של הנוצרים בכלל האוכלוסייה הערבית, מכ-20% בראשית שנות השישים של המאה ה-20 ל-9.9% בלבד בשנת 2004. בד בבד נמשכת מגמת העלייה בשיעורה של

14. על הצמצום ברזרבות הקרקע שבידי האוכלוסייה הערבית והשלכותיו על בעיות התכנון של הרשויות המקומיות הערביות ועל מצוקתן הקשה ראו מאמרו של ראסם ח'מאסי בספר זה, וכן ח'מאסי 2004.

15. ממצאים עיקריים ראו בפרק "דמוגרפיה". בנתונים אלו נכללה לצד הערים המעורבות הוותיקות שנזכרו לעיל גם נצרת עילית.

16. ראו לוח א' 5 בספר זה ובו נתונים על רשימה ארוכה של יישובים ערביים גדולים המונים יותר מאלפיים תושבים כל אחד.

האוכלוסייה המוסלמית, מכ-70% בשנות השישים ל-81.4% בשנת 2004. האוכלוסייה הדרוזית שומרת על חלקה היחסי בכלל האוכלוסייה הערבית, וב-2004 עדיין עמד שיעורה על מעט פחות מ-9%, בדומה לשיעורה בשנות השישים.¹⁷

האוכלוסייה הערבית בישראל ממשיכה להיות צעירה מאוד בהשוואה לאוכלוסייה היהודית: כמחציתה היא צעירים עד גיל 19. שיעור הקשישים באוכלוסייה הערבית לעומת זאת מוסיף להיות נמוך, למרות עלייה קטנה אך מתמדת בתוחלת החיים. בשנת 2004 נמצא שרק 3.2% מהאוכלוסייה הערבית היו בני יותר מ-65 שנים, לעומת 11.5% בקרב היהודים. גם כאן נמצאו הבדלים גדולים בין מוסלמים לנוצרים ובין האוכלוסייה הערבית בנגב לאוכלוסייה הערבית בגליל. למשל, חציון הגיל בקרב האוכלוסייה המוסלמית הוא 18 שנים, אבל בקרב האוכלוסייה המוסלמית המתגוררת בנגב חציון הגיל הוא 12 שנים בלבד, ואילו בקרב הערבים הנוצרים בישראל – 28 שנים.¹⁸ מהנתונים שהובאו לעיל ברור שהאוכלוסייה הערבית היום הומוגנית פחות מבעבר במאפייניה הדמוגרפיים, וניכרים בה הבדלים משמעותיים בין מגזרים וקבוצות שונות על פי שיוך עדתי, אתני-גיאוגרפי ומעמדי.

תופעה מעניינת ביותר היא תופעת הרווקות של גברים ונשים, שהתרחבותה הסתמנה כבר מהנתונים שרוכזו בספר *החברה הערבית בישראל* (1), והיא נמשכת ואף גוברת. לפי נתוני שנת 2004 נמצא כי שיעור הרווקות בקרב בני 30-34 עומד על 17.2% בקרב הגברים הערבים ועל 17.8% בקרב הנשים הערביות,¹⁹ ואילו בקרב בני 35-44 נמצאו 13.3% נשים ערביות רווקות לעומת 5.3% גברים ערבים רווקים. נתון אחרון זה מראה שתופעת הרווקות המתמשכת, או דוחק הנישואין, נפוצה אצל נשים ערביות בנות 35 ומעלה הרבה יותר משהיא נפוצה בקרב הגברים הערבים בני אותו גיל. אחמד חליחל במאמרו בספר זה בוחן את התופעה הזאת ומנסה להסביר את סיבותיה ולהצביע על משמעויותיה והשלכותיה.

התמונה הדמוגרפית המצטיירת מהנתונים שנסקרו לעיל בצירוף נתונים אחרים על האוכלוסייה הערבית המובאים בספר זה היא תמונה מורכבת, מגוונת ומעניינת. החברה הערבית בישראל אינה עשויה מקשה אחת, והיא מגיבה בצורה דינמית להשפעות תרבותיות, חברתיות-כלכליות ואחרות. מצער מאוד שהשיח הדמוגרפי בשנים האחרונות הפך את הנתונים על גודל האוכלוסייה היהודית והערבית לחלק מוויכוח רדוד ופופוליסטי, אשר לפעמים נודף ממנו ריח של גזענות. בשיח דמוגרפי זה מוצגים האזרחים הערבים וריבויים הטבעי כסכנה ואפילו כאיום אסטרטגי.²⁰ יצוין כי השיח הדמוגרפי חוצה מחנות של שמאל

17. נוסף על הפערים הגדולים בפריון בין האוכלוסייה המוסלמית לנוצרית, חשוב לציין שלהצטמקות חלקם של הנוצרים באוכלוסייה הערבית בישראל תורמת גם ההגירה לארצות המערב, שהיא גבוהה בקרב הנוצרים וזניחה בקרב המוסלמים והדרוזים.

18. לוח א' ולוח א'2 מצביעים על ההבדלים בגיל לפי דת ואזור ומראים שהנוצרים הם עדיין האוכלוסייה המבוגרת ביותר בקרב האזרחים הערבים, והמוסלמים הבדוים בנגב – האוכלוסייה הצעירה ביותר.

19. ראו בהרחבה לוח א'6 ולוח א'7, וכן הממצאים העיקריים בנוגע למצב המשפחתי בפרק "דמוגרפיה".
20. מחנה הימין וכמה ממנהיגיו מצטיינים בשנים האחרונות בהעמקת החרדה של הציבור היהודי בעניין המאזן הדמוגרפי בין יהודים לערבים בישראל. בולטים בייחוד מפלגת "ישראל ביתנו" ומנהיגיה, השר לשעבר אביגדור ליברמן, שלא החמיץ את ההזדמנות של התפטרותו מן הממשלה בינואר 2008 כדי לדבר שוב על האיום של הערבים בישראל.

וימין ואינו מופנה רק נגד האוכלוסייה הערבית, אלא גם נגד חלקים בציבור היהודי, כמו החרדים. שאלות הקרקע, הדמוגרפיה והשליטה במרחב תפסו מאז ומעולם מקום חשוב בתולדות הסכסוך בין הפלסטינים לציונים. שיקולים כאלה לא נזנחו בצד הציוני גם לאחר קום המדינה, והם אשר הנחו מדיניות של "כמה שפחות ערבים על כמה שפחות אדמות" המוחזקות בידיהם.

לאחר קום המדינה לא אפשרו השלטונות לעקורים (או "הנפקדים הנוכחים", הכינוי הרווח יותר בעברית) לחזור לכפריהם ולבתיהם, ואדמותיהם הופקעו לטובת יישובה של אוכלוסייה יהודית (כהן 2000). המדינה הפקיעה גם אדמות ונכסים של ההקדש (וקף) המוסלמי, וכן אדמות רבות אחרות של תושבים ערבים שלא היו רשומות כאדמות פרטיות והוגדרו אדמות מדינה. אי-ההכרה בזכותם של אזרחים ערבים על נכסיהם ועל יישוביהם מוצאת היום ביטוי קשה באי-ההכרה בעשרות כפרים ערביים, בעיקר כפרים בדוויים בנגב. כך מוסדות המדינה לוחצים על כ-80,000 בני אדם, תושביהם של אותם כפרים לא מוכרים, ומענישים אותם בענישה קולקטיבית, כדי לאלצם לעבור לעיירות אחרות ולייחד את אדמותיהם (ראו בהרחבה סבירסקי וחסון 2005).²¹ המדיניות של ריכוז הבדווים בעיירות, אשר החלה בשלהי שנות השישים, אפשרה למדינה להשתלט על מאות אלפי הדונמים שהיו עד אז מרחב המחיה שלהם. על פי אותה מדיניות, המדינה מסרבת להסדיר את מעמדם של שאר הכפרים הלא מוכרים, וממשיכה לייחד את המרחב בתהליך של קולוניזציה פנימית.

עבודה, אבטלה ורמת חיים

רוב המועסקים מקרב האזרחים הערבים בישראל מוצאים את פרנסתם מחוץ ליישוביהם. זו אינה תופעה חדשה, והיא נצפתה כבר בעשורים האחרונים של המאה ה-20. הנתונים משנת 2004 מראים ששיעור המועסקים הערבים מחוץ ליישוביהם עלה ל-56.1%, בהשוואה ל-50.4% בשנת 2001 (ראו הממצאים העיקריים בפרק "תעסוקה" וכן לוח מסכם 3 באותו פרק). היוממות בדרך כלל אינה עניין של בחירה, אלא היא תולדה של הכרח ושל מחסור במקומות עבודה בתוך היישובים הערביים. היוממים מבטלים שעות רבות מזמנם בדרכים, הוצאות הנסיעה שלהם גדולות, והם מתחרים על מקומות העבודה הפנויים ביישובים היהודיים מעמדת נחיתות. שיעור הגברים הערבים היוממים בולט בשלושה ענפים: בכניין (76.7%), בתעשייה (73.5%), ובתחבורה, אחסנה ותקשורת (73.1%). בקרב הנשים הערביות שיעור המועסקות מחוץ ליישובים בולט ביחוד בחקלאות (72.1%), בעבודות משק בית (68.1%) ובתעשייה (54.5%) (ראו לוח ב-15).

הנתונים על תופעת היוממות ועל ענפי התעסוקה המובאים בספר זה חוזרים ומדגישים את שוליותה של האוכלוסייה הערבית במפת התעסוקה, הפיתוח והתיעוש בישראל. על רקע אותם נתונים אין זה מפתיע לקרוא בפרק "עבודה" על השיעור הנמוך יחסית של מועסקים

21. ד"ר עאמר אל-הווייל עוסק גם הוא בסוגיה זו כבר שנים רבות ואף כתב טיטה של מאמר ארוך שנועד להתפרסם בספר זה, אך בסופו של דבר לא נסתייע הדבר.

ערבים בפועל – כ-40% בלבד מכוח העבודה של כלל האוכלוסייה הערבית, בהשוואה ל-57.6% בקרב היהודים.²² שיעור ההשתתפות של הערבים בכוח העבודה נותר יציב פחות או יותר מאז תחילת שנות השמונים של המאה ה-20, דבר המצביע על בעיה מבנית מתמשכת. בהקשר זה מעניין לציין שבאותן שנים גדל בהדרגה אך בהתמדה שיעור ההשתתפות של הנשים הערביות בכוח העבודה ועלה מ-13% ל-19.6%. במקביל נרשמה באותן שנים ירידה בשיעור ההשתתפות של הגברים מ-67% ל-58.7%. גם בתחום זה הנתונים המפורטים בפרק "עבודה" מצביעים על הבדלים לא מפתיעים בין נוצרים לבין מוסלמים ודרוזים.

הן חוקרים והן אנשי ציבור מהמסד מציינים את שאלת תעסוקתן של הנשים הערביות כאחת הסיבות החשובות למצוקה החברתית-כלכלית של האוכלוסייה הערבית, ומשווים אותה לתופעה של מיעוט הגברים המועסקים באוכלוסייה החרדית. כאנלוגיה זו מובלעת קביעה חסרת בסיס עובדתי, ולפיה נשים ערביות אינן מועסקות מתוך בחירה, בגלל סיבות דתיות ותרבותיות, ולא בגלל מחסור בהזדמנויות תעסוקה. השוואה זו עשויה מטבעה להיראות הגיונית ואף משכנעת, אלא שההתפתחות החברתית-תרבותית של האוכלוסייה הערבית בשנים האחרונות מעמידה את תקפותה בסימן שאלה גדול. העלייה בהישגי הנשים הערביות בלימודים, העלייה בשיעור הנשים הערביות בעלות ההשכלה הגבוהה ושינוי הגישה באשר לחינויות של יציאת נשים לעבודה מחוץ לבית – כל אלה מחייבים עיון מחדש ובדיקה מעמיקה של החסמים המונעים גידול של ממש בכוח העבודה הנשי המועסק בפועל. יתרה מזו, הירידה בשיעור הגברים הערבים המשתתפים בשוק העבודה בהשוואה לעשורים הקודמים רק מחזקת את המסקנה שלפיה מדובר במצוקה מבנית, הנובעת מאפשרויות התעסוקה המצומצמות הפתוחות לפני האוכלוסייה הערבית.

נתוני האבטלה משלימים את המפה של מצוקת התעסוקה של האוכלוסייה הערבית. בשנת 2004 עלתה האבטלה הרשמית בקרב אוכלוסייה זו בהשוואה לשנתיים-שלוש הקודמות והגיעה ל-12.2%. היישובים הערביים בכלל, ויישובי הבדווים בנגב בפרט, נמצאים זה שנים רבות בראשה של טבלת היישובים מוכי האבטלה. למובטלים ערבים קשה הרבה יותר למצוא עבודה לאחר שנפלטו ממקום עבודתם. מאמרו של סאמי מיעארי בספר זה בודק שאלה זו ומבהיר את ממדיה ואת גורמיה בצורה מעמיקה ומעניינת. מובטלים ערבים מתקשים יותר לחזור ולהיות מועסקים. רבים מאלה שמעריכים שסיכוייהם קטנים מלכתחילה מפאת גיל, מין, כישורים וסיבות אחרות, אינם נרשמים כלל בלשכות התעסוקה, ונראה כי שיעור המובטלים האמתי באוכלוסייה הערבית גבוה בהרבה מהנתונים הרשמיים המובאים בספר זה.

אפשרויות התעסוקה המצומצמות הפתוחות לפני האוכלוסייה הערבית, חלוקת העבודה האתנית ושוליותם הכללית של הערבים בכלכלה הישראלית – כל אלה מטביעות את חותמן על רמת החיים של הערבים בישראל ותורמות לשיעורי העוני הגבוהים בקרבם. לפי נתוני שנת 2004, כמחצית ממשקי הבית הערביים נמצאים מתחת לקו העוני, בהשוואה לכחמישית

22. זה אחד הביטויים של המצוקה החברתית-כלכלית של האוכלוסייה הערבית בישראל, שסובלת מאפשרויות תעסוקה מוגבלות בתוך היישובים הערביים ומחוץ להם.

ממשקי הבית היהודיים. בקרב הילדים התמונה קשה אף יותר: כמעט 60% מהילדים הערבים חיים מתחת לקו העוני, לעומת 24% מהילדים היהודים. המדיניות הכלכלית של קיצוץ בקצבאות הילדים ובתשלומי הבטחת הכנסה ושחיקתן של קצבאות הביטוח הלאומי למיניהן גרמו להעמקת המצוקה והעוני בשנים האחרונות. תמונה כוללת זו קשה בעיקר בנגב: האוכלוסייה הערבית שם עומדת בראש טבלת העוני, האבטלה והמצוקה החברתית-כלכלית. העוני באוכלוסייה הערבית אינו פוסח גם על המועסקים. מבדיקה לפי הכנסה פנויה עולה כי בשנת 2004 39.4% מהשכירים הערבים בנגב חיים במשקי בית עניים, ואילו מבדיקה לפי הכנסה כלכלית עולה כי שיעור העניים בקרבם עומד על המספר המזעזע ²³ 55.4%.

לסיכומו של פרק זה יצוין שוב, כי התמונה העולה מנתוני התעסוקה, האבטלה ורמת החיים של כלל האוכלוסייה הערבית מעידה על מצוקה חברתית-כלכלית עמוקה ומתמשכת. אחד המדדים החשובים המסכמים את רמת החיים של אוכלוסייה זו בהשוואה לאוכלוסיות אחרות בישראל הוא החלוקה לעשירונים. על פי מדד זה נמצא שרוב גדול (60.3%) של משקי הבית הערביים ממוקם בשלושת עשירוני ההכנסה הנמוכים בישראל לפי הכנסה פנויה. יתרה מזו, בצד האחר, של העשירונים בעלי ההכנסות הגבוהות, יש למשקי הבית הערביים ייצוג מזערי של 7.2% בלבד. כידוע, וכפי שחוזרים ומדגישים זאת הן בפרסומים רשמיים והן בפרסומים של מרכז אדווה, הפערים בין עשירים לעניים בישראל הלכו והעמיקו בשנים האחרונות (ראו לדוגמה סבירסקי וקונור-אטיאס 2006). האוכלוסייה הערבית, אשר נמצאת ברובה הגדול בחמשת העשירונים של בעלי ההכנסה הנמוכה ביותר, הוחלשה בשנים אלו עוד יותר.

חינוך והשכלה גבוהה

רמת ההשכלה והישגי ההשכלה של האוכלוסייה הערבית המשיכו להשתפר, כפי שאפשר להתרשם מנתוני שנת 2004 המובאים בפרק "חינוך והשכלה גבוהה". בייחוד חשוב לציין שהישגי הנשים הערביות בלימודים בשנים האחרונות נמצאים בעלייה בכל הרמות: החינוך היסודי, החינוך התיכוני וההשכלה הגבוהה. הבנות הן כמחצית מהתלמידים במערכת החינוך היסודית והתיכונית, ובלומודים לתואר ראשון באוניברסיטאות הן אף עברו את מחסום ה-50%, כפי שיפורט להלן.

למרות השיפור המתמשך, גם בתחום החינוך הישגי הערבים עודם נמוכים במידה ניכרת בהשוואה להישגי היהודים. מהשוואה בין הישגי יהודים לערבים עולים בבירור הפערים הגדולים ביניהם בממוצע הציונים בבחינות הבגרות ובמדדי חינוך אחרים. כמו כן ישנם פערים משמעותיים בתשתיות של מערכות החינוך, באיכות החינוך ורמתו, בשירותי התמיכה וההעשרה העומדים לרשותה של מערכת החינוך היהודית לעומת מערכת החינוך הערבית ובמידת הגיוון והעצמאות שיש לכל אחת מהן (אל-חאג' 1996; אבר-עסבה 2005).

23. ראו בהרחבה ממצאי הפרק "רמת חיים" בספר זה וכן הלוחות הרלוונטיים בנושא רמת חיים ועוני על פי חלוקה אזונית.

לאחר 1948 ראו הערבים בישראל בהשכלה את המסלול העיקרי הפתוח לפניהם למוביליות חברתית. המוטיבציה להגיע להישגים בחינוך, ובייחוד בהשכלה אקדמית, היתה גבוהה, מעין ניסיון לפצות על האדמה והרכוש שהופקעו ואבדו. למרות בעיותיה הרבות של מערכת החינוך הערבית, שהשלטונות הרבו להשתמש בה בתורת מנגנון שליטה וקואופטיציה, אפשר להצביע על הישגים חלקיים שלה, כמותיים ואיכותיים (שם).²⁴ בשנות הממשל הצבאי וגם אחריו, עד תחילת שנות השבעים, נשארו ההישגים בכל רמות החינוך צנועים למדי. ואולם מאז חל שיפור גדול במערכת החינוך הערבית וגדלה גם הנגישות של תלמידיה ללימודים אקדמיים. להלן יתמקד הדיון בנתוני ההשכלה הגבוהה, שבעשורים האחרונים רשמה בה האוכלוסייה הערבית הישגים חשובים.

בשנת הלימודים 1970-1971 למשל נמנו בכל האוניברסיטאות בישראל 35,529 סטודנטים יהודים ורק 607 סטודנטים ערבים (אל-חאג' 1996, 160). ממצאי מפקד האוכלוסין והדיוור שעשתה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה בשנת 1983 הצביעו על השינוי הגדול שחל בתחום זה בשנות השבעים. מנתוני אותו מפקד התברר שעד 1982 היו בישראל 5,430 בוגרים ערבים בעלי תואר אקדמי, וכרבע מהם היו בעלי תואר שני ושלישי. הנשים היו כחמישית מכלל בוגרי האוניברסיטאות הערבים, ורבות מהן למדו באוניברסיטת חיפה, הקרובה ליישובים הערביים בצפון הארץ (שם, 162). מספר הסטודנטים הערבים באוניברסיטאות הוסיף לגדול בעשורים האחרונים, אך בקצב מתון בלבד, בגלל קשיים מיוחדים בלימודים (קשיי שפה, ניכור תרבותי וכדומה) ובעיות תעסוקה לאחר מכן.

באוניברסיטאות ובמכללות הסטודנטים הערבים מתחרים עם עמיתיהם היהודים במגרש הביתי שלהם ומתקשים יותר להצליח. בשנת הלימודים 2004/5 למשל ביקשו להירשם ללימודי שנה ראשונה לתואר ראשון באוניברסיטאות בישראל כ-5,300 מועמדים ערבים, שהיו כ-14.7% מכלל המועמדים. ואולם שיעור המתקבלים ללימודים מתוך אותם מועמדים ערבים היה נמוך יחסית והסתכם ב-53.6% בלבד, בהשוואה ל-79% בקרב המועמדים היהודים (ראו לוח 18 ולוח מסכם 6 בפרק "חינוך והשכלה גבוהה"). המכשול הראשון שהתלמידים הערבים מתקשים להתגבר עליו כבואם בשערי האוניברסיטאות הוא המבחן הפסיכומטרי, אך גם לא מעטים מאלה שהתגברו עליו והתקבלו ללימודים נושרים לאחר שנה או שנתיים – אם בגלל קשיי שפה (עברית ואנגלית), אם בגלל קשיי התאקלמות חברתיים-תרבותיים ואם בגלל מצוקה כלכלית. כללו של דבר, אין חולק על כך שהסטודנטים הערבים חווים קשיים מיוחדים לכל אורך דרכם האקדמית.

בשנת 2004-2005 למדו במוסדות להשכלה גבוהה בישראל 9,967 סטודנטים ערבים בסך הכול, ושיעורם בכלל הסטודנטים באותה שנה עמד על כ-8%. מעניין להוסיף ששיעור הסטודנטים הערבים עומד על כמעט 9% מכלל הסטודנטים הלומדים לתואר ראשון באוניברסיטאות, על כ-5% בקרב הלומדים לתואר שני ועל פחות מ-3% מכלל הלומדים לתואר שלישי (ראו בהרחבה את הממצאים העיקריים בפרק "חינוך והשכלה גבוהה" בספר

24. גם לוסטיק (1985) הדגיש את הפיקוח והשליטה של המדינה על מערכת החינוך הערבית כחלק מהמדיניות הכוללת של פיקוח ושליטה על האוכלוסייה הערבית בישראל.

זה וכן לוח 19 ולוח 22). הקשיים הרבים שבהם נתקלים התלמידים הערבים באוניברסיטאות בארץ מתבטאים גם במספר הבוגרים לעומת מספר הסטודנטים המתחילים בלימודים בכל התארים. עם זאת, עצם הלימודים של כעשרת אלפים סטודנטים ערבים בשנה בכל האוניברסיטאות בישראל יש בהם להעיד על שינוי של ממש במידת הנגישות של האוכלוסייה הערבית להשכלה הגבוהה. נוסף על כך חשוב לציין שבשנים האחרונות חלה גם עלייה במספר הסטודנטים הערבים הלומדים בחוץ לארץ, בעיקר באוניברסיטאות ובמכללות בירדן השכנה.²⁵

בנתונים הכמותיים שהובאו לעיל אין כדי לשקף את השינוי המשמעותי ביותר שחל בתמונה של הישגי החינוך של האוכלוסייה הערבית בכלל ובנגישותה להשכלה הגבוהה בפרט, והוא השינוי בשיעור הנשים בקרב הסטודנטים הערבים באוניברסיטאות ובקרב בוגריהן, שעלה בשנים האחרונות באופן עקבי ועבר את מחסום ה-50%. בשנת הלימודים 2004-2005 לדוגמה הגיע שיעור הסטודנטיות ל-57.6% מכלל הסטודנטים הערבים באוניברסיטאות. יתרה מזו, הנתונים של אותה שנה הצביעו על 50.1% נשים גם בקרב הסטודנטים הערבים הלומדים לתואר שני. רק בקרב תלמידי התואר השלישי הנשים הן עדיין מיעוט בקרב הסטודנטים הערבים באוניברסיטאות (ראו לוח ד' 20 וממצאים עיקריים בפרק "חינוך והשכלה גבוהה"). להשלמת התמונה של הישגי הנשים הערביות בתחום ההשכלה הגבוהה חשוב לציין עוד נתון אחד, והוא שיעורן הגבוה גם בקרב הבוגרים. בשנת 2003-2004 היו הנשים הערביות יותר ממחצית מספר בוגרי האוניברסיטאות הערבים, שעמד באותה שנה על 2,119 בוגרים בכל האוניברסיטאות בארץ (ראו לוח 25 ו' 26).

ההשלכות הרבות של העלייה ברמת ההשכלה בקרב האוכלוסייה הערבית ובייחוד ההישג של הגדלת הנגישות להשכלה הגבוהה עדיין לא נחקרו כל צורכם. יהיה מעניין לבחון למשל את המשמעויות החברתיות-כלכליות והתרבותיות של הישגי הנשים הערביות בהשכלה הגבוהה. לפי שעה עדיין לא נראים שינויים משמעותיים במעמדן החברתי של הנשים הערביות וגם לא בנוכחותן ובייצוגן בספרה הציבורית בכלל ובהנהגה הפוליטית בפרט, כפי שגם ח'אולה אבו-בקר מציינת במאמרה בספר זה. גם בהנהגה של הרשויות המקומיות הערביות וגם בהנהגת המפלגות הערביות בכנסת ייצוגן של הנשים הערביות עדיין שואף לאפס. אקדמאים ערבים תופסים מקום נכבד הן בהנהגה המוניציפלית והן בהנהגה הפוליטית הארצית, אבל לאקדמאיות ערביות (ולנשים הערביות בכלל) כמעט אין דריסת רגל בהנהגה. נשים ערביות, לרבות האקדמאיות שבהן, הן עדיין מיעוט הסובל מהפליה כפולה: הפליה על רקע אתני-לאומי והפליה על רקע חברתי-תרבותי (ראו מאמרה של אבו-בקר בספר זה והשוו עם אבו-בקר 1998).

למרות האמור לעיל, אפשר להצביע על פעילותן של כמה חלוצות ערביות בעשייה הציבורית, כמו למשל פעילותן של נשים בארגונים של החברה האזרחית הערבית. לצד מתן שירותים וארגון פעילות התנדבותית, מקצת העמותות עוסקות במחקר, בסגור ובמאבקים

25. במוסדות להשכלה גבוהה בירדן לומדים היום כמה אלפי סטודנטים ערבים מישראל. על מספרם המדויק יש הערכות שונות, אך מדובר בכ-4,000-5,000 סטודנטים בשנה.

נגד הפליה של האוכלוסייה הערבית בכל מיני תחומים. ארגוני הנשים הערביות משלבים בין פעילות למען שוויון מגדרי לבין מאבקים למען שוויון לאומי ואזרחי. מקצת המנהיגות של ארגוני הנשים היו שותפות למשל בניסוחם של "החזון העתידי" ושל "אמנת חיפה".²⁶ בניירות אלה, אשר מרבית כותביהם הם פעילים מרכזיים של ארגוני החברה האזרחית הערבית בישראל ומרצים ערבים באוניברסיטאות, נוסחו בפעם הראשונה חזונות ואמנות קולקטיביים, והם עוררו עניין רב.²⁷ אמנם תגובות הציבור היהודי ונציגיו עד כה היו שליליות בדרך כלל, אך יש לקוות שבטווח הרחוק ישמשו חזונות אלו בסיס לדו־שיח המושתת על כבוד הדדי, שוויון ושלום בין שני העמים.

בריאות

מפרסום חלקי של ממצאי "סקר הבריאות הלאומי" התברר שהערבים בישראל בריאים פחות מהיהודים. מדדים שונים של בריאות הציבור הערבי המובאים כאן תומכים גם הם בממצאיו של סקר הבריאות הלאומי ומצביעים על בריאות ירודה של הערבים בהשוואה ליהודים בישראל (משרד הבריאות 2005, 15-18). שיעור הסובלים ממחלות כרוניות כמו סוכרת ויתר לחץ דם, ממחלות לב, מסרטן וממחלות תורשתיות בקרב הערבים גבוה משיעורו בקרב היהודים, ובנגב שיעור החולים גבוה יותר משיעור החולים בגליל. שירותי הבריאות בדרך כלל נגישים לאוכלוסייה הערבית פחות משהם נגישים לאוכלוסייה היהודית, ורמתם של שירותי הבריאות ביישובים הערביים ירודה באופן כללי בהשוואה ליהודים; בכפרים הלא מוכרים בנגב מצוקת השירותים היא כידוע הגדולה ביותר. גם הנתונים על תוחלת החיים ממשיכים להצביע על פער לטובת האוכלוסייה היהודית (שם, וכן הממצאים העיקריים בפרק "בריאות" בספר זה).

השיעור של תמותת תינוקות באוכלוסייה הערבית עודנו כמעט כפול משיעורו באוכלוסייה היהודית. ושוב, גם בתחום זה היישובים הערביים בנגב, ובייחוד הכפרים הלא מוכרים, צועדים בראש: השיעור של תמותת תינוקות הוא פי שלושה ויותר מהמוצע הארצי (13 לאלף בקרב האוכלוסייה הערבית בנגב לעומת 4 לאלף בכלל האוכלוסייה).

החל בשנות השבעים הנתונים מצביעים על עלייה מתמדת בתחלואה של האוכלוסייה הערבית במחלות כרוניות ואחרות (כמו מחלות לב, סוכרת וסרטן). כפי שניהאיה דאוד מדגישה במאמרה בספר זה, הדבר נכון בעיקר לגבי נשים ערביות בהשוואה לנשים יהודיות. סוכרת ולחץ דם הן המחלות השכיחות ביותר, בייחוד בקרב מבוגרים ערבים בני 55 שנה ויותר (29% ו-28% בהתאמה). כמו כן, אצל יותר ממחצית האוכלוסייה הערבית מאותה שכבת גיל (52%) אובחנה מחלה אחת לפחות (סוכרת, לחץ דם, מחלת לב, סרטן ועוד). שלא במפתיע, גם בתחום זה נמצא שמצבה של האוכלוסייה הערבית קשה עוד יותר ממצבם

26. רשימה שמית של המשתתפות בניסוח אותן אמנות מופיעה במסמכים שונים שראו אור בשנה האחרונה.

27. בעיתונות העברית פרסם בעיקר הארץ כתבות ומאמרים על מסמך "החזון העתידי", על "אמנת חיפה" ועל החוקה הדמוקרטית שפרסם ארגון עדאלה, המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל.

הממוצע של כלל האזרחים בישראל.²⁸ למצוקה החברתית-כלכלית ולתשתיות הירודות אפשר להוסיף גם אורחות חיים לא בריאים של האוכלוסייה, שתורמים את תרומתם לבריאות לקויה, בייחוד בקרב המבוגרים. שיעור המעשנים לדוגמה עדיין גבוה בקרב הגברים הערבים ועומד על 48%. לעומת זאת, הפעילות הספורטיבית לסוגיה השונים נדירה, בעיקר בקרב האוכלוסייה הערבית המבוגרת, וגם בכך אין כדי לתרום לבריאותה של אוכלוסייה זו.

הנתונים העולים מהסקרים בעניין בריאות הציבור, הנגישות לשירותים ואיכותם עדיין מצביעים על פערים מסוימים בין יהודים לערבים וגם בין האוכלוסייה הערבית בצפון לבין האוכלוסייה הערבית בדרום.²⁹ ואולם למרות פערים אלו אין ספק שבתחום הבריאות חלו שיפורים רבים, והודות להם נראה שרוב האוכלוסייה הערבית (גברים ונשים) מרגישה מרוצה מבריאותה, גם בהשוואה ליהודים.

ביטוח הבריאות הממלכתי שהונהג בעשור האחרון, התחרות בין קופות החולים המספקות את השירותים ללקוחות והגידול המרשים במספר הרופאים הערבים ומועסקים אחרים במקצועות הרפואיים – כל אלה הם כנראה הסיבות העיקריות לשביעות הרצון הגבוהה של האוכלוסייה הערבית ממצב בריאותה. נושא זה של התמורות בבריאות הציבור הערבי על רקע השינויים החברתיים-כלכליים והתרבותיים, השינויים בהרגלי התזונה ומידת המודעות לפעילות ספורטיבית ולרפואה מונעת עדיין דורשים מחקרים ולמידה נוספת בטרם יוסקו מסקנות נחרצות.

מלבד בנצרת, אין ביישובים הערביים בתי חולים, והנזקקים לאשפוז מגיעים בדרך כלל לבתי החולים האזוריים בערים היהודיות. ככלל, הנתונים מצביעים על נגישות גבוהה לבתי חולים אלו ועל שביעות רצון מרמת השירותים ומהיחס שהמטופלים מקבלים. ראוי לציין כאן לטובה את מדיניות משרד הבריאות בהעסקת רופאים ערבים ועובדים ערבים אחרים בכל המקצועות הרפואיים בבתי החולים.

שילובם של ערבים בעבודה בבתי החולים ובשירותי הרפואה בכלל מוסיף להיות נקודת אור וראוי שישמש דוגמה ומופת לתחומי תעסוקה אחרים במגזר הציבורי. מעבר להיבט התעסוקתי, לנוכחות הרופאים והעובדים הערבים האחרים בבתי החולים יש גם היבט פסיכולוגי, ייצוגי וחינוכי לכלל האוכלוסייה. לסיכומו של חלק זה על הבריאות ושירותי הבריאות אפשר לציין בסיפוק את ההישגים הרבים שקידמו את מצב הבריאות של הציבור הערבי בעשורים האחרונים, ודי להזכיר בעניין זה את הירידה הדרסטית בתמותת התינוקות ואת העלייה בתוחלת החיים הממוצעת של האוכלוסייה הערבית בישראל.

28. ראו משרד הבריאות 2005 והממצאים העיקריים בפרק "בריאות" בספר זה. להרחבה והשוואת נתונים ראו גם סקר אגודת הגליל לשנת 2004 (The Galilee Society 2005, 215-247).

29. סקר אגודת הגליל לשנת 2004 היה אחד המקורות העיקריים לנתונים המוצגים בפרק "בריאות" בספר זה.

שלטון מקומי

המחסור בתשתיות ובשירותים לשעת חירום ביישובים הערביים, ובייחוד במקלטים ציבוריים, התגלה במלוא חומרתו בזמן מלחמת לבנון השנייה. חסרונן של מקצת התשתיות קשור בתפקודן של הרשויות המקומיות הערביות ובמשבר הפיננסי הקשה שרוכן שריות בו. מאמרו של ראסם ח'מאיסי בספר זה עוסק בבדיקת ייחודו של המשבר המתמשך ברשויות המקומיות הערביות לעומת הנעשה ברשויות המקומיות היהודיות. נתונים כמותיים על ביצועי התקציב, המסים לשלטון המקומי ומידת היעילות של גבייתם מוצגים בספר בפרק "שלטון מקומי". בפרק זה מובאים גם נתונים כלליים על שטחי השיפוט של הרשויות המקומיות הערביות, שטחי המסחר והתעשייה המצומצמים ונתונים פיזיים אחרים. נתוני הפרק השישי שבים ומדגישים את מצוקת היישובים הערביים ואת מצוקת האוכלוסייה הערבית על פי כל המדדים החברתיים-כלכליים. מצוקתם של היישובים הערביים בולטת ומתועדת בפרסומים ובמדדים רשמיים רבים. מדד האשכולות החברתיים-כלכליים של כלל היישובים בישראל הוא האינדיקטור הטוב ביותר למצוקה זו. להוציא שינויים קטנים ושוליים, מעמדם של כלל היישובים הערביים התקבע בארבעת האשכולות התחתונים. ליישובים הערביים אין, ומעולם לא היה, ייצוג אף באחד מחמשת האשכולות החזקים של היישובים בישראל. שני האשכולות החלשים ביותר, לעומת זאת, מאוכלסים ביישובים ערביים בלבד, וליישובים יהודיים אין בהם ייצוג כלל. המדד של מעמד היישובים, המתפרסם גם הוא בספר זה (ראו לוח 7), מסכם בצורה הטובה ביותר את מצבם העגום ואת הפלייתם המתמשכת של היישובים הערביים בישראל. יישובים אלו סובלים מהפליה מבנית ורב-תחומית, ובעניין זה לא ניכר הבדל של ממש בין הצפון למרכז או בין יישובים דרוזיים ליישובים ערביים אחרים בגליל ובמשולש. מצבם של יישובי הבדווים הוא כאמור הקשה ביותר, ובייחוד חמורה מצוקתם של עשרות היישובים הלא מוכרים.³⁰

החלק השני

בחלק השני של הספר חמישה מאמרים. הנתונים בחלקו הראשון של הספר משרטטים במספרים את תמונת המצב של החברה הערבית בארץ על פי נתוני שנת 2004. המאמרים שבחלקו השני מרחיבים את היריעה ומעמיקים את הדיון בנושאים האלה: תופעת הרווקות בקרב נשים ערביות במרכז ישראל ובצפונה; אבטלה ומובטלים ערבים בישראל; מעמדה החברתי של האשה הערבייה; בריאות הציבור הערבי; ומשבר הרשויות המקומיות הערביות. מאמרים אלו מוסיפים ממד השוואתי ואנליטי ומעמיקים את הדיון בשאלות החשובות הנידונות בהם. גם מהמאמרים, כמו מהנתונים הכמותיים, מצטיירת תמונה של חברה שהיא אמנם דינמית ומגוונת, אך סובלת מתסמינים של מצוקה עמוקה ומתמשכת בכל

30. סקר אגודת הגליל לשנת 2004 שהוזכר לעיל ייחד מקום נכבד ליישובים הערביים הלא מוכרים בנגב וסיפק אגב כך מידע עדכני נרחב המדגיש את המצוקה הקשה ביותר ביישובים אלה, שמתושביהם נמנעים תשתיות ושירותים בסיסיים כמעט בכל תחומי החיים.

התחומים שהספר עוסק בהם. הדיון בשאלות האבטלה, בריאות הציבור ומשבר הרשויות המקומיות הערביות מאשש את תמונת המצוקה המבנית ואת מדיניות ההדרה הממוסדת של האזרחים הערבים בישראל ויישוביהם מתוכניות פיתוח ומחלוקה שוויונית של משאבים. הנתונים הדמוגרפיים בספר החברה הערבית בישראל (1) וגם מאמרו של אחמד ס' חליחל (2005) באותו ספר על השינויים הדמוגרפיים באוכלוסייה הערבית בישראל הצביעו על תופעה חדשה ומעניינת של נשים ערביות הנשארות רווקות בעשור השלישי והרביעי לחייהן. תופעה זו, אשר נתוני 2004 מאששים אותה, מנוגדת לעמדה הנורמטיבית של החברה הערבית, הרואה בנישואיהם של הצעירים, ובייחוד של הנשים, חובה דתית וחברתית. בספר זה קיבל עליו אחמד ס' חליחל לחקור את פשר התופעה, את המקורות להיווצרותה ואת השלכותיה המדידות והנראות לעין על האוכלוסייה הערבית במרכז הארץ ובצפונה. האוכלוסייה הערבית בנגב, אשר הנתונים הדמוגרפיים בספר זה, כמו בקודמו, מצביעים על דפוסי נישואים ודפוסים דמוגרפיים ייחודיים בקרבה, אינה כלולה באוכלוסיית המחקר של מאמר זה על תופעת הרווקות או הדוחק בשוק הנישואים.

חליחל בודק במאמרו את שיעורי הפריור הטבעי ואת מבנה הגילאים של האוכלוסייה הערבית כדי למצוא בהם הסבר דמוגרפי להיווצרות התופעה של דוחק בשוק הנישואים. בשנות השישים המאוחרות של המאה ה-20 נרשמה בקרב הנשים הערביות בישראל רמת פריור גבוהה ביותר, שהגיעה לתשע לידות בממוצע לאשה. רמת הפריור הגבוהה נמשכה גם בשנות השבעים, ורק מאז סוף אותו עשור נצפתה תחילתה של ירידה ניכרת. נוסף על מבנה הגילאים הפירמידי, המחבר מצביע על הבדל גדול של כחמש שנים בממוצע גיל הנישואים של גברים ערבים (25 שנים) לעומת נשים ערביות (20 שנים). הגורם החברתי-תרבותי הזה כופה על רבות מהנשים הערביות בשנות השלושים לחייהן את הבחירה בין נישואים לא הולמים לבין רווקות. בעתיד יהיה מעניין לעקוב אחר התפתחויות חברתיות-כלכליות מחד גיסא והמשך העלייה בהשכלת הנשים הערביות מאידך גיסא, ואחר ההשלכות שיהיו לשינויים אלו על דפוסי הנישואים בחברה הערבית ברבדיה ובמגזריה השונים.

על מקצת ההשלכות אפשר ללמוד כבר מנתוני מאמרו זה של חליחל. פערי ההשכלה המתפתחים בחברה הערבית בישראל לטובת הנשים גורמים לעתים לנשים משכילות להסכים להינשא לגברים שהשכלתם נמוכה משלהן. כמו כן נצפית תופעה גוברת של נשים צעירות המתחננות לאחר סיום לימודיהן בתיכון ולפני תחילת לימודיהן במוסדות להשכלה גבוהה, אף שהן מעוניינות להמשיך את לימודיהן. כדי להבטיח זאת, הורים של כלות צעירות כאלה מתנים את קיום הנישואים בהמשך הלימודים של בנותיהם. נוסף על כך, פעמים קורה שלמרות האיסור על פוליגמיה בישראל, הדוחק בשוק הנישואים גורם לרווקות ערביות בשנות השלושים לחייהן להתחתן עם גברים נשואים ולהיות האשה השנייה, בהסכמתה של האשה הראשונה.

לשיעור הגדל והולך של נשים ערביות שעודן רווקות גם בשנות הארבעים לחייהן יהיו בוודאי השלכות שונות, בהתאם לרמת השכלתן ולמידת עצמאותן הכלכלית. מעמדן של כלל הנשים הערביות מתחזק בעקבות העלייה בהשכלתן, השתתפותן הגוברת בכוח העבודה והתרופפות המבנה הפטריארכלי של המשפחה הערבית. התופעה של רווקות משכילות ועצמאיות המפרנסות הורים או גברים אחרים במשפחה הזקוקים לסיוע היא בגדר חידוש

מרענן בחברה הערבית, אשר נורמטיבית עדיין מכבדת ערכים מסורתיים של שליטה גברית. מצב שבו נשים לא רק סועדות את הוריהן הזקנים (תפקיד מסורתי שמילאו גם בעבר) אלא הן גם מפרנסות עיקריות של התא המשפחתי, טומן בחובו היפוך תפקידים מגדריים. מקצת השינויים המתחוללים בהיררכיה המשפחתית המסורתית מוסתרים מעיניים חיצוניות מטעמים נורמטיביים חברתיים-תרבותיים, ולעתים גם בשם שמירת הזהות הלאומית של בני המיעוט, המרגישים מאוימים לנוכח התרבות המערבית בכלל והתרבות הישראלית בפרט.³¹

מאמרו של סאמי מיעארי על המובטלים הערבים, עוסק בדינמיקה של הכניסה למעגל האבטלה ובסיכוייהם של מובטלים ערבים לחזור לשוק העבודה לאחר שנפלטו ממנו. עשרות יישובים ערביים בדרום ובצפון מוגדרים מוקדי אבטלה קשה ומתמשכת (יותר מ-10%). הנתונים מצביעים על הכפלת האבטלה בקרב האוכלוסייה הערבית מאז שנת 1996. המחבר בוחן במאמרו את הגורמים הייחודיים לאוכלוסייה הערבית האחראים לעלייה גבוהה זו באבטלה בקרבה, ומציין במסקנותיו שניים מהם:

- א. ההסתברות שמועסקים ערבים יצאו ממעגל האבטלה נמוכה יותר מההסתברות שיהודים יצאו ממנו, וסיכוייהם של הערבים להיכנס אליו מלכתחילה גדולים יותר. אבחנות אלו, שהיו נכונות גם בעבר, הלכו והתחזקו בעשור האחרון.
- ב. צעירים בעלי השכלה נמוכה הם קבוצת הסיכון הגבוהה ביותר בקרב האוכלוסייה הערבית בישראל בהשוואה למבוגרים ולמשכילים בני כל הגילים. ההתפתחויות בשוק העבודה הישראלי בעשור האחרון החלישו עוד יותר את הביקוש לעובדים לא מיומנים ולא משכילים.

הנתונים על שיעורי האבטלה בקרב האוכלוסייה הערבית בישראל משרטטים רק חלק מתמונת המצוקה התעסוקתית; משלימים אותה הנתונים על שיעורי ההשתתפות בכוח העבודה בקרב הערבים. כפי שכבר צוין קודם לכן, רק כ-40% מכוח העבודה הערבי מועסקים, בהשוואה לשיעור של 58% בקירוב של מועסקים מתוך כוח העבודה היהודי. יתרה מזו, המחבר מדגיש שבעשור האחרון ירד מספר הגברים הערבים המועסקים בשיעור ניכר, מ-67% בשנת 1995 ל-58% בשנת 2004. באותו פרק זמן עלה שיעור הנשים הערביות המועסקות מ-13% לכ-20%. נתונים אלו מצביעים על בעיה מבנית בשוק העבודה הערבי ועל ההזדמנויות המוגבלות הפתוחות לפני הערבים בישראל, ובה בעת מפריכים סברות לא מבוססות על גורמים תלויי תרבות ונורמות חברתיות לשיעור המועסקים הנמוך בחברה הערבית. כך חוזר אפוא הדיון להתרכז בנושאים המהותיים הראויים לו: הביקוש וההיצע בשוק העבודה וחולשתם המבנית של הערבים בכלכלה הישראלית ובשוק העבודה בישראל. פגיעותה המבנית של האוכלוסייה הערבית בשוק העבודה היא תוצר לוואי של היעדר כלכלה ערבית עצמאית שביכולתה לספק מקומות עבודה בתוך היישובים הערביים. רוב

31. חוגים אסלאמיים דתיים וחוגים שמרניים אחרים משתמשים בטענות מסוג זה של אימפריאליזם תרבותי ושל סכנה מיוחדת הנשקפת לזהות ולתרבות הערבית האותנטית בתור נשק במאבקם נגד היחלשות המבנה המשפחתי והערכים הפטריארכליים בחברה הערבית.

המשכילים הערבים מצליחים למצוא עבודה במערכת החינוך, ברשויות המקומיות ובמוסדות המספקים שירותי בריאות ורווחה לאוכלוסייה הערבית. לעומת זאת, רוב השכירים הערבים הלא משכילים הם יוממים המחפשים את פרנסתם ביישובים היהודיים. תלות זו של יותר ממחצית המועסקים הערבים במקומות עבודה שבשליטה יהודית, אם פרטית ואם ציבורית, היא המקור למצוקת האבטלה המבנית של האוכלוסייה הערבית. לפגיעותם המבנית של הערבים בשוק העבודה אפשר להוסיף גורמים פוליטיים ואחרים שיצרו חלוקת עבודה אתנית והביאו לידי דחיקתם של המועסקים הערבים לתעסוקות צווארון כחול עתירות כוח אדם ששכר נמוך בצדן. לעומת זאת, משרות יוקרתיות במשרדי ממשלה, בחברות ציבוריות, במוסדות פיננסיים, בחברות תקשורת וטכנולוגיה עלית ובמוסדות תכנון, פיתוח, שיכון ותרבות – רוב המשרות האלה חסומות בפני משכילים ערבים.

הגלובליזציה, ההפרטה ושינויים מבניים בתעשייה ובשוק העבודה הישראלי צמצמו בעשור האחרון את הביקוש לעובדים לא משכילים. אם לא די בכך, פתיחת השוק הישראלי לייבוא של עובדים זרים בבניין ובחקלאות צמצמה עוד יותר את הביקוש לעובדים ערבים. חולשתם המבנית של הערבים בשוק העבודה מתבטאת גם בדרכם של לא מועסקים ערבים לחפש עבודה. לשכות התעסוקה אינן הכתובת העיקרית; לפי נתונים שהמחבר מביא במאמרו, 70% ממחפשי העבודה הערבים עושים זאת באמצעות חברים וקרובי משפחה, ורק 25% באמצעות לשכות התעסוקה. בניגוד להבטחות החוזרות ונשנות, משרדי הממשלה והמגזר הציבורי בכלל כמעט אינם קולטים עובדים ערבים חדשים. אם לא יתחולל שינוי משמעותי במדיניות ההעסקה של המגזר הציבורי שישמש דוגמה ומופת לאחרים, ואם לא ייווצרו מקומות עבודה ביישובים הערביים, לא ישתפר מצב התעסוקה של הערבים בישראל ושיעורי האבטלה הגלויה והסמויה בקרבם יישארו גבוהים ואף יעלו.

מאמרה של ח'אולה אבו־בקר על רווחתן החברתית של הנשים הערביות בישראל הוא המאמר היחיד בספר זה המתמקד בשאלת האי־שוויון המגדרי בתוך החברה הערבית. אבו־בקר בדקה את ההשלכות שיש לעלייה בהישגי הנשים הערביות בחינוך, בהשכלה הגבוהה ובתעסוקה על שוויון ועל רווחתן החברתית. נושא רווחתן הנפשית והחברתית של נשים ערביות בחיי היומיום נחקר מעט מאוד, ולכן יש במאמר משום תוספת חשובה לפרסומים המעטים הקיימים בתחום. המסקנה של המחברת היא שנשים ערביות בישראל, אשר זכו להישגים מרשימים בתחומי ההשכלה הגבוהה והתעסוקה מחוץ לבית ולמידה לא קטנה של עצמאות ורווחה כלכלית, לא תמיד מצליחות לתרגם את הישגיהן אלה לרווחה נפשית־חברתית בבית ובמשפחה. במקרים רבים נמצא שחלוקת העבודה המסורתית בין גברים לנשים במשפחה לא השתנתה עם צאתה של האשה לעבודה מחוץ לבית. מציאות זו של כפל תפקידים גורמת לנשים אלו עייפות מתמדת, לחץ מתמיד ומצוקה נפשית־חברתית.

החברה הערבית בישראל, שהפנימה בשנים האחרונות את חשיבותה של נגישות הנשים להשכלה גבוהה ולשוק התעסוקה, לא התאימה את ערכיה החברתיים לשינויים אלו. אבו־בקר מציינת שרוב הגברים אינם מוותרים על זכויות היתר שלהם ומצפים מהנשים

הבוחרות ללמוד ולעבוד שיוסיפו לקבל עליהן גם את תפקידיהן המסורתיות בבית ומחוצה לו. התמודדותן של נשים אלו עם הלחצים החדשים הנוצרים בחייהן עקב האנומליה והאסימטריה שבין הישגיהן ועבודתן מחוץ לבית לבין היעדר שינוי מקביל בתרבות הגברית, גורמת להן עומס יתר של כפל תפקידים ומביאה לתחושת מצוקה. הגברים, הנאחזים בנורמות דתיות ותרבותיות ובמנהגים מסורתיים, נהנים מהישגי הנשים ומעבודתן מחוץ לבית בלי לוותר על זכויות היתר שיש להם בחלוקת העבודה המסורתית בבית. נשים חלוצות אלו, בהשכלה גבוהה ובעבודה שכירה מחוץ לבית, מתמודדות עם מציאות מורכבת זו, והן מאתרות אסטרטגיות להתמודדות בתוך המסורת ומחוצה לה כדי להביא לידי שינויים ערכיים ותודעתיים שבנות הדור השני והשלישי ייהנו מפירותיהם.

מציאות חייהן של הנשים הערביות בישראל מורכבת מצד אחד מתהליכי שינוי המסמנים מודרנה ורווחה, כמו ירידה דרסטית בפריזון ובמספר הילדים במשפחה ועלייה בהישגי ההשכלה ובהשתתפות בשוק העבודה, ומצד אחר – מהיעדר שוויון מגדרי בתוך המשפחה. עד כה הצליחה הסמכות הפטריארכלית של החברה לחסום את רוב המשמעויות של אותם שינויים מבורכים בכך שהדביקה להם תווית שלילית של השפעות מערביות או ישראליות שעלולות לזעזע את יסודות הזהות הלאומית ותרבותה. המחברת מצביעה על תהליכים מורכבים של שינוי ושימור המתרחשים בו בזמן ומושכים את החברה לכיוונים מנוגדים: מודרנה ומסורת. סוכנות השינוי מתמודדות עם מציאות זו ומנסות להתגבר על כפל התפקידים ועל הלחץ הנפשי-חברתי הנלווה לו. בשלב זה נראה שהמסורת מצליחה להגביל את השוויוניות החברתית הנלווית בדרך כלל לתמורות החשובות במעמד הנשים החלוצות בהישגיהן בהשכלה ובתעסוקה. ואולם מניסיוןן של חברות פוסטקולוניאליות אחרות יש לשער שנשים חלוצות אלו הן פורצות דרך, ואת פרוטיון של העול הכפול שהן נושאות בו יקטפו בנות הדורות הבאים.

מאמרה של ניהאיה דאוד מרחיב ומעמיק את הנתונים המובאים בחלקו הראשון של הספר על פערי הבריאות בין הערבים ליהודים בישראל. לפי המדדים השונים של תחלואה, תמותה, תוחלת חיים, תשתיות של שירותי הבריאות, איכותם ורמת השימוש בהם, יש פערים ניכרים בין שתי האוכלוסיות. מדידת הפערים והשוואת המצב נעשות לא רק בין ערבים ליהודים אלא גם דיפרנציאלית, בין גברים לנשים ועל פי שייכות לקטגוריות עדתיות ואזוריות. מטרתו העיקרית של המאמר היא לבחון לעומק את מצב בריאותו של הציבור הערבי ולנסות להסביר את הפערים במצב הבריאות בין ערבים ליהודים במצוקה החברתית-כלכלית של הערבים. המחברת אינה פוסלת לגמרי את הגישה החברתית-תרבותית כהסבר נוסף, אך לדעתה פער המעמדות הוא ללא ספק ההסבר העיקרי לפערים במדדי הבריאות; גם מקצת הגורמים הנחשבים לגורמים תרבותיים אינם אלא תוצאה מצטברת של הפערים החברתיים-כלכליים.

המחברת מביאה נתוני תחלואה רבים המצביעים על ריבוי מחלות כרוניות בקרב האוכלוסייה הערבית מאז שנות השבעים. בהשוואה בין יהודים לערבים, בריאותם של הערבים על פי כל המדדים טובה פחות מבריאותם של היהודים. עם זאת, האזרחים הערבים אינם מתלוננים על הפליה בתחום הבריאות, ויתרה מזו – הם אפילו סוברים שמערכת

הבריאות הממלכתית בישראל היא מערכת שוויונית (65% מהערבים חושבים שמערכת הבריאות בישראל שוויונית, לעומת 43% מהיהודים הסבורים כך). גם שביעות הרצון מחוק ביטוח הבריאות הממלכתי היתה גבוהה יותר בקרב הערבים (71%) בהשוואה ליהודים (57%). ככלל, שביעות רצונה של האוכלוסייה הערבית מבריאותה נמצאה גבוהה יותר משביעות הרצון של האוכלוסייה היהודית, אף שלשביעות הרצון של הערבים בעניין זה אין ביסוס בנתונים (אלה מצביעים בכירור על פערי בריאות לטובת היהודים דווקא). אפשר ששביעות רצון זו נובעת מהבדלים תרבותיים, מהבדלים ברמת הציפיות או מגורמים אובייקטיביים של השיפור שחל בעשור האחרון בשירותי הבריאות הממלכתיים.³²

האוכלוסייה הערבית בישראל עברה תמורות חברתיות-כלכליות רבות, שבקצתן כבר דובר לעיל. שינויים נורמטיביים בתחומי הצריכה ככלל, בתרבות המטבח ובהרגלי התזונה והשינויים בפעילות הגופנית – כל אלה נותנים גם הם את אותותיהם בבריאות הציבור הערבי. המחברת מוסיפה גם תנאים חברתיים-פוליטיים של מיעוט נשלט ומפלה בתשתיות של יישוביו (כמו תשתית ביוב רעועה או מפגעים סביבתיים), ומונה אותם עם הגורמים המסבירים את בריאותם הטובה פחות של הערבים בהשוואה ליהודים. גם בתחום הבריאות (כמו בתחומי העבודה והאבטלה, החינוך ורמת החיים) מצבם של הערבים תושבי הנגב בכלל ותושבי הכפרים הלא מוכרים בפרט הוא הקשה ביותר. דבר זה אינו מפתיע, על רקע היעדרן של תשתיות בסיסיות (הן של חשמל, מים וביוב והן של שירותי חינוך ובריאות) והיעדרם של תנאי מחיה בריאים במרחב הציבורי ובבתי התושבים.

המחברת חותמת את מאמרה בהדגשת הגורמים החברתיים-כלכליים כהסבר עיקרי לפערי הבריאות בין ערבים ליהודים על פי כל המדדים: מדדי התחלואה והתמותה, תשתיות שירותי הבריאות והנגישות אליהם. גם המסקנות המתבקשות מניתוח הגורמים לפערי הבריאות וגם ההמלצות, עניינן בהרחבת שירותי הבריאות לכלל האוכלוסייה הערבית והנהגת מדיניות דיפרנציאלית לפי צרכים, שלא תסתפק בשוויון פורמלי בלבד. הנהגת שירותי בריאות על פי צרכים חיונית גם בתחום הטיפול המונע, כמו הדרכה והסברה לאורח חיים בריא. השקעה במגוון שירותים אלו יתרום רבות לשיפור בריאות הציבור הערבי ויחסוך למערכת הבריאות הממלכתית כספים רבים. גם במאמר זה יש הבחנה והשוואה בין אזורים, עדות ומעמדות וגם הבחנה בין נשים לגברים. בריאותן של הנשים הערביות טובה פחות בגלל סיבות שונות, לרבות קשיים ייחודיים לנשים המונעים מהן להגיע למרפאות ולבתי חולים בערים היהודיות השכנות.

מאמרו של ראסם ח'מאיסי בוחן את מקור המשבר הפיננסי שבו שרריות הרשויות המקומיות הערביות ומנסה לעמוד על הסיבות למשבר המשילות שלהן, קרי אוזלת ידן בניהול יישוביהן. המחבר בוחן תחילה את האתגרים העומדים לפני השלטון המוניציפלי בישראל

32. למרות הנתונים המצביעים על בריאות ירודה יותר של הערבים בישראל ועל שירותי בריאות טובים פחות שהם מקבלים, הם מצהירים על שביעות רצון בתחומים אלו יותר מבתחומים אחרים. נושא זה טרם זכה למחקר סוציולוגי שינסה להסביר את שביעות הרצון למרות הפערים ויסק הסברים מבוססים לפרדוקס של שביעות רצון גבוהה של הציבור הערבי מבריאותו, אף שהיא ירודה בהשוואה למצב הבריאות של הציבור היהודי.

בכללותו ומצביע על בעיות מבניות ואחרות, חדשות יחסית, שמקורן בתהליך של הפיכת הרשויות המקומיות לקבלן המשנה של הממשלה במתן שירותים בסיסיים לאוכלוסייה. פעמים רבות הרשויות המקומיות נדרשות לכסות את מקצת עלותם של אותם שירותים, דבר המקשה על הרשויות החלשות והלא יעילות. התושבים המשלמים את מסייהם ואינם זוכים לקבל את השירותים מהמערכת המוניציפלית הופכים לקורבן ממורמר של רשויות פושטות וגל שאינן מתפקדות. מציאות כזאת קיימת לא רק ברשויות ערביות, אך הן זכות לייצוג יתר (כ-80%) ברשימת הרשויות החלשות השרויות במשבר עמוק ומתמשך.

גיאוגרפים וחוקרים אחרים הבודקים את מעמד החברתי-כלכלי של יישובים בישראל ובעולם מדגישים את גודל האוכלוסייה ביישובים ורואים במיקום הגיאוגרפי – מרכז לעומת פריפריה – גורם שיש בו כדי להסביר את מקצת הפערים ביניהם. ואולם בישראל שני משתנים אלו אינם מנבאים הרבה, לפחות לא ככל שהדברים אמורים באוכלוסייה הערבית וביישוביה. לדוגמה, יישובים ערביים גדולים, כמו הערים רהט, טיבה, אום אל-פחם, אל-שאגור וסחינין, סובלים ממצוקה קשה, ואילו כפרים קטנים ונידחים בגבול הצפון, כמו ג'ש (גוש חלב) ומעליא, הם יישובים חזקים בהשוואה לשאר היישובים הערביים; על פי כל מדדי רמת החיים והדירוג הכולל של עשרת אשכולות היישובים בישראל, יישובים קטנים אלו בגליל העליון מדורגים באשכולות האמצעיים, לעומת רוב היישובים הערביים, הנמצאים באשכולות הנמוכים. עוד דוגמה מאלפת היא מעמד של הערבים ושכונותיהם בערי המרכז, לוד, רמלה ויפו. המצוקה של האוכלוסייה הערבית בערים מעורבות אלו זועקת לשמים, אף שמדובר במרכז הארץ. במקרה של ישראל, ובייחוד בכל הנוגע לאוכלוסייה הערבית ויישוביה, פריפריה ומרכז במובן הגיאוגרפי אין להם חשיבות של ממש בקביעת המעמד החברתי-כלכלי; חשיבות גדולה בהרבה נודעת לפוליטיקה ולסדר העדיפויות היהודי-ציוני, הדוחק את הערבים לשוליים גם כשמבחינה פיזית הם נמצאים במרכז.³³

תושבי השכונות הערביות בערים המעורבות אינם היחידים הסובלים מהפליה כפולה, ברמה הלאומית וברמה המוניציפלית. כפי שהמחבר מציין, ובצדק, מצבם של האזרחים הערבים המתגוררים ביישובים ערביים השוכנים בתחומיהן של מועצות אזוריות יהודיות אינו טוב יותר. במועצה האזורית משגב בגליל, למשל, האוכלוסייה הערבית היא שליש מכלל האוכלוסייה המתגוררת בשטח השיפוט של המועצה, אבל חלקם של הערבים ויישוביהם בעוגת התקציב של משגב, בתוכניות הפיתוח, בתיעוש וברווחה החברתית הוא נמוך לאין ערוך בהשוואה לחלקם של שכניהם היהודים. לפחות ביישובים הערביים שיש להם מעמד מוניציפלי עצמאי, התקציבים והמשרות ברשויות המקומיות ובמוסדותיהן נשארים בידיים ערביות בדרך כלל. ואולם זוהי רק חצי נחמה, מכיוון שגם העיריות הערביות וגם המועצות המקומיות סובלות ממשבר קשה ומתמשך, ומאמר זה מנסה לעמוד על מקורותיו. המחבר קובע כי גורמי המשבר של השלטון המקומי הערבי דומים לגורמי המשבר

33. בשנים האחרונות ראו אור כמה וכמה פרסומים המאשרים את הנתונים בספר זה בעניין מצוקתה של האוכלוסייה הערבית בערים המעורבות בכלל וביפו, לוד ורמלה בפרט. אורי ניר ולילי גלילי פרסמו סדרה של כתבות בעניין זה בעיתון הארץ בחודשים נובמבר-דצמבר 2000; ארגון שתיל פרסם מאז ינואר 2001 כמה חוברות בנושא והביא בהן נתונים חשובים על מצוקת הדיור של האוכלוסייה הערבית בערים המעורבות בישראל (ארגון שתיל 2001); וראו גם רכס 2007.

המוניציפלי הכללי בישראל. עם זאת הוא מוצא גורמים – חיצוניים ופנימיים כאחד – ייחודיים לאוכלוסייה הערבית, המחמירים את המשבר ברשויות המקומיות הערביות. ח'מאסי פורש לפני הקורא את מכלול הגורמים ומסיק שהבעיות הן בעיות מבניות המחייבות תוכניות הבראה לטווח הקרוב וטיפול שורש לטווח הרחוק. טיפול כוללני, המיושם בשלבים, יכול להוציא רבים מהיישובים הערביים ורשויותיהם ממעגל העוני, האבטלה והמשבר הפיננסי. רק באמצעות טיפול יסודי ומקיף יצליחו הרשויות המקומיות הערביות להיחלץ ממעגל הקסמים של אוכלוסייה במצוקה חברתית-כלכלית ושלטון מוניציפלי השרוי במשבר פיננסי עמוק ובמשבר משילות מתמשך. תוכנית ההבראה צריכה לטפל הן בגורמים החברתיים-כלכליים המבניים והן בגורמים החברתיים-תרבותיים המיוחדים של האוכלוסייה הערבית, החוברים יחד ומייצרים דפוסים של פוליטיקה פנימית המחמירים את המשבר ברשויות המקומיות הערביות.

ספר זה, השני בסדרת ספרי החברה הערבית בישראל, לא היה רואה אור ללא עידודו של ראש המכון פרופ' גבריאל מוצקין. תמיכתו בפרויקט מאפשרת את המשך פרסום סדרת הספרים הזאת – סדרה המשמשת מקור ייחודי לידע ולהבנת תהליכי התפתחותה של החברה הערבית בישראל. תודה לראש המכון בעבר, ד"ר שמשון צלניקר, שיזם את הפרויקט. תודתנו נתונה גם לקרן פורד בארצות הברית ולנציגה בארץ מר אהרן בק על התמיכה הכספית שהעניקו לפרויקט.

ספר החברה הערבית (2), כמו קודמו, הוא פרי עמלם של אנשים רבים ובראשם רמסיס גרא, העורך הסטטיסטי של הספר, וכן המחברים וחברי ועדת ההיגוי אשר שמותייהם מפורטים בעמודים הקודמים. אנו מודים לכל אחד ואחת מהם, ובייחוד לד"ר צ'רלס קיימן ולפרופ' נח לויין-אפשטיין, אשר קראו את טיוטת הספר והעירו הערות מפורטות ומועילות שתרמו לאיכותו של פרסום זה.

תודה מיוחדת לשרה סורני, מנהלת מחלקת הפרסומים במכון, על המאמצים הרבים שהשקיעה בהפקתו של ספר זה, לאיילת קמאי העורכת הלשונית, אשר שקדה מאוד על עריכה מקצועית ואיכותית, ולאנשי הוצאת הקיבוץ המאוחד, על חלקם בהפקת הספר.

ביבליוגרפיה

- אברבקר, ח', 1998. *בדרך לא סלולה: נשים ערביות כמנהיגות פוליטיות בישראל*, ירושלים: מכון ון ליר בירושלים, המרכז לחקר החברה הערבית בישראל.
- אברעסבה, ח', 2005. "מערכת החינוך הערבית בישראל: התפתחות ותמונת מצב עכשווית", ע' חידר (עורך), *ספר החברה הערבית: אוכלוסייה, חברה וכלכלה (1)*, ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
- ארגון שתיל, 2001. *האזרחים הערבים בערים המעורבות*, ירושלים: ארגון שתיל.
- האגודה לזכויות האזרח בישראל, 2007. *זכויות האדם בישראל: תמונת מצב 2007*, ירושלים: האגודה לזכויות האזרח בישראל.
- אל-חאג'י, מ', 1996. *חינוך בקרב הערבים בישראל: שליטה ושינוי חברתי*, ירושלים: מאגנס.
- הארץ, 2007. "מאמר מערכת", *הארץ*, 21.1.2007.
- ועדת אור, 2003. *ועדת החקירה הממלכתית לכירורג ההתנגשויות בין כוחות הביטחון לבין אזרחים ישראלים באוקטובר 2000: דין וחשבון*, ירושלים: מדינת ישראל.
- חידר, ע' (עורך), 2005. *ספר החברה הערבית בישראל: אוכלוסייה, חברה וכלכלה (1)*, ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
- חליחל, א', 2005. "שינויים דמוגרפיים באוכלוסייה הערבית בישראל מאז שנות החמישים", *ספר החברה הערבית בישראל: אוכלוסייה, חברה וכלכלה (1)*, ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
- ח'מאסי, ר', 2004. "רשויות מקומיות, קרקע ותכנון", ש' חסון וח' אברעסבה (עורכים), *יהודים וערבים בישראל במציאות משתנה*, ירושלים: מכון פלורסהיימר, עמ' 171-189.
- כהן, ה', 2000. *הנפקדים הנוכחים: הפליטים הפלסטינים בישראל מאז 1948*, ירושלים: מכון ון ליר בירושלים, המרכז לחקר החברה הערבית בישראל.
- לוסטיק, א', 1985. *ערבים במדינה היהודית: שליטת ישראל במיעוט לאומי*, חיפה: מפרש.
- משרד הבריאות, 2005. *מצב בריאות האוכלוסייה הערבית בישראל 2004*, פרסום 226, ירושלים: משרד הבריאות, המרכז הלאומי לבקרת מחלות.
- סבירסקי, ש', וי' חסון, 2005. "אזרחים שקופים: מדיניות הממשלה כלפי הבדואים בנגב", *מידע על שוויון 14*, תל-אביב: מרכז אדווה.
- סבירסקי, ש', וא' קונור-אטיאס, 2006. *תמונת מצב חברתית 2006*, תל-אביב: מרכז אדווה.
- עמותת סיכוי, 2005. *דוח סיכוי 2004-2005*, ירושלים: עמותת סיכוי.
- רבינוביץ, ד', וח' אברבקר, 2002. *הדור הזקוף*, ירושלים: כתר.
- רכס, א', 2007. *יחד או לחוד: ערים מעורבות בישראל*, תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב, מרכז דייך.

- Khalidi, R., 2006. *The Iron Cage: The Story of the Palestinian Struggle for Statehood*, Boston, Mass.: Beacon Press.
- Lijphart, A., 1980. *Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration*, New Haven: Yale University Press.
- , 1999. *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*, New Haven: Yale University Press.
- Morris, B., 2004. *The Birth of the Palestinian Refugee Problem Revisited*, 2nd edition, Cambridge: Cambridge University Press.
- The Galilee Society, 2005. *Palestinians in Israel: Socio-Economic Survey 2004*, Shefar-Am: The Galilee Society.